

НАЗОЎНІКІ-НАВАТВОРЫ Ё БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20–30-Х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

*Прэфіксальныя, прэфіксальна-суфіксальныя і прэфіксальна-нульсуфіксальныя
лексемы*

Прэфіксальныя назоўнікі вызначаюцца тым, што пры іх утварэнні прыстаўка далучаецца да поўнага, аформленага слова, і таму дэрыват, як правіла, адносіцца да той жа часціны мовы, што і ўтваральнае слова. Для беларускіх мастацкіх тэкстаў 20–30-х гадоў падобныя назоўнікі-наватворы малахарактэрныя. Зафіксаваныя адзінкавыя лексемы маюць наступную дэрывацыйную структуру:

1) **прэфікс над-** + **назоўнік** = назоўнік са значэннем з'явы або стану, якія маюць тыя ж уласцівасці, што названы ўтваральным словам, але займаюць у прасторы, часе ці класіфікацыі месца над імі або перад імі: **надранне**: *Прыйшоў я да цябе ў надранні эры...* (Я.Пушча); **Надранне** (назва верша Я.Пушчы); *Там быў і Купала, і дзіўным святлом праменілі вочы і сэрца спявала, і песня, як мора, арліным крылом будзіла ў надранні ружовыя скалы* (В.Маракоў); **надроспач**: *Адны ў надроспачы ўкрыжоўваюць каменні, а я дзіўлюся ў свет і абнімаю шыр* (П.Трус). Тып набывае прадуктыўнасць у навукавай тэрміналогіі і гутарковым стылі (1, с.277). Прымаючы гэта пад увагу, абодва назоўнікі лічым утворанымі з адхіленнем ад моўнага тыпу. Лексема **надранне** падаецца апошнімі слоўнікамі літаратурнай мовы як размоўная; прыведзеныя кантэксты ўказваюць на тое, што наватвор хутчэй адносіцца да паэтычнай лексікі, чым да гутарковай;

2) **прэфікс ультра-** + **назоўнік** = назоўнік, які абазначае асобу ці прадмет з уласцівасцямі, якія значна перавышаюць уласцівасці асобы ці прадмета, названы ўтваральным словам: **ультраляпы**: *... і гэтакі вэрхал справяць ультраляпы, што на свайго забудзеіся паэта...* (У.Дубоўка). Тып аказіянальны, бо ў літаратурнай мове назвы асоб падобным чынам не ўтвараюцца.

З трох разгледжаных прэфіксальных назоўнікаў дзве лексемы зафіксаваны па адным разе, адно слова мы сустрэлі ў некалькіх кантэкстах.

Прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі ўтвараюцца пераважна ад назоўнікаў, зрэдку – ад дзеясловаў і прыметнікаў. Такія наватворы, як правіла, маюць націск на перадсуфіксальным складзе; іх бяспрэфіксная частка звычайна самастойна не ўжываецца. Зафіксаваныя лексемы ўзніклі па наступных тыпах:

1) **прэфікс без- (бяз-, бес-, бяс-)** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і-э** = назоўнік са значэннем з'явы ці стану, якія характарызуюцца адсутнасцю таго, што названа ўтваральнай асновай: **бязберажжа**: *Бязберажжа твае [мора] абшарнае прасторы ці дасць калі прытул выгнанніку гадоў?* (М.Грамыка); **бяспуцце**: *Гэй ты, гэі, Беларусь, маладая старонка, што гібела сталецці ў*

бяспуці ў пацёмках, – гэі, скажы, скуль цяперашня слава твая? (Я.Купала); [Мяроха]: *Даўно пайшоў ты на **бяспуці**, забытаўся ў сухой траве* (Я.Пушча); *Няхай, няхай рабочы прабачае, што я паэт сялян – “**бяспуця**”* (Я.Пушча); **бясстрашша**: *Няхай жа век жыве тваё* [Кірава] *у нас **бясстрашша*** (А.Гурло); **бясхаце**: *Продкі – ў магіле, у путах – патомкі, з намі, прад намі – **бясхаце*** (Я.Купала). Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове (1, с.281). Назоўнік *бяспуце* мог быць утвораны і ад асновы прыметніка *бяспутны* суфіксальным спосабам;

2) **прэфікс без- (бяз-, бес-, бяс-) + аснова назоўніка + суфікс -нік** = назоўнік са значэннем асобы, якая характарызуецца адсутнасцю таго, што названа ўтваральнай асновай: **бяспутнік**: *І вас чакаюць дзеткі ў хаце, і вы **бяспутнікі** ў жыцці* (Я.Купала); *Плывуць напевы ад галін, як бы з іх кожная ўзыхвала: “Хадзі, **бяспутнік**, адпачынь!”* (Я.Купала). Тып непрадуктыўны ў літаратурнай мове (1, с.281). Дэрыват можна разглядаць таксама і як адпрыметнікавы суфіксальны назоўнік са значэннем асобы як носьбіта прыметы, названай утваральнай асновай (*бяспутч-ы* + *-ік* = *бяспутнік*);

3) **прэфікс над- + аснова назоўніка + суфікс -і-э** = назоўнік са значэннем месца, прасторы, якія знаходзяцца зверху, над тым, што названа ўтваральнай асновай: **надзор’е**: *Агні ў **надзор’і** залатацветам шалясцяць...* (П.Трус). Тып прадуктыўны ў спецыяльнай тэрміналогіі (1, с.282);

4) **прэфікс не- (ня-) + аснова назоўніка + суфікс -і-э** = назоўнік са значэннем стану, які характарызуецца адсутнасцю таго, што названа ўтваральнай асновай: **нялюдзе**: *Я люблю і заву, бы ў **нялюддзі** – чуюць кліч мой сухія лясы...* (Я.Купала). Тып аказіянальны. Па сутнасці наватвор нічым не адрозніваецца ад слова *бязлюддзе*, што фіксуецца слоўнікамі літаратурнай мовы;

5) **прэфікс без- (бяз-, бес-, бяс-) + аснова назоўніка + суфікс -ец** = назоўнік са значэннем асобы, якая характарызуецца адсутнасцю таго, што названа ўтваральнай асновай: **бесхацінец**: *Гэй ты, краю халодны, чужы, прытулі **бесхацінца** к сабе...* (Я.Купала); *На думку прыйдзе: кінуць хоць на тыдзень і гарады і ўвесь штодзённы клопат, узяць, пайсці вандроўным **бесхацінцам** па тых шляхах і крыжавых дарогах...* (У.Дубоўка). Тып непрадуктыўны ў літаратурнай мове (1, с.281);

6) **прэфікс пад- + аснова назоўніка + суфікс -ак** = назоўнік са значэннем асобы з уласцівымі адзнакамі таго, хто названы ўтваральнай асновай, і якімі гэта асоба валодае не ў поўнай меры: **падбэндак**: *Прытаіўся **Бэнда**, **падбэндак** унік...* (Я.Колас). Тып аказіянальны, бо ў літаратурнай мове ад уласных назоўнікаў падобныя лексемны не ўтвараюцца. Зыходнае слова ў кантэксце стаіць побач з вытворным, што актуалізуе дэрывацыйную структуру аказіяналізма;

7) **прэфікс пад- + аснова назоўніка + суфікс -і-э** = назоўнік са значэннем месца, прасторы, якія знаходзяцца ніжэй за тое, што названа

ўтваральнай асновай: **падклёне**: *Помню, ой, помню, – тады, як і сёння, ціха кружылася лісце ў падклённі* (У.Хадыка); **паднеб’е**: *Меншыца шнурочак, у паднеб’і тае...* (Я.Колас). Тып моўны, прадуктыўны (1, с.284).

З адзінаццаці разгледжаных дэрыватаў восем назоўнікаў адзначаны па адным разе, а тры лексемы мелі больш за адзін выпадак ужывання. Дзевяць слоў утвораны па моўных тыпах, два – па аказіянальных. Як паказвае матэрыял даследавання, аказіянальныя прэфіксальна-суфіксальныя лексемы, як і падобныя ўтварэнні літаратурнай мовы, звычайна матывуюцца іменна-прыназоўнікавымі формамі назоўнікаў: *бязберажжа* – без берагоў, *падклёне* – пад клёнам, *бяхацце* – без хаты і г.д.

Прэфіксальна-нульсуфіксальныя назоўнікі ў беларускай літаратурнай мове ўтвараюцца ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў (1, с.285). У мастацкіх тэкстах 20-х гадоў намі адзначаны толькі два такія аказіяналізмы, утвораныя па наступным тыпе: **прэфікс без- (бяз-, бес-, бяс-)** + **аснова назоўніка** + **нулявы суфікс** = назоўнік са значэннем стану, з’явы, якія характарызуюцца адсутнасцю таго ці процілегласцю таму, што названа ўтваральнай асновай: **бязволь**: ... *мляўкаць, парнаць і бязволь, думкі вялыя ад жару* (У.Жылка); **бяспогадзь**: *Сустрэнь ты гімнам бляск зары ў змаганні ўстаўшых новых днёў ... або ў бяспогадзі імры...* (Ц.Гартны). Тып моўны (1, с.285). Абодва словы маюць адпаведнікі ў літаратурнай мове: *бязволь* – бязволле, *бяспогадзь* – непагадзь. Магло стаць, што дэрыват *бязволь* узнік ад свайго моўнага адпаведніка ці ад прыметніка *бязвольны* нульсуфіксальным спосабам. Паўторнага ўжывання разгледжаных лексем не адзначана.

На аснове прааналізаванага фактычнага матэрыялу можна зрабіць вывад, што аказіянальныя назоўнікі, утвораныя прэфіксальным, прэфіксальна-суфіксальным і прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабамі, не вызначаюцца вялікай частотнасцю ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў XX стагоддзя (выяўлена толькі 16 наватвораў). Гэта дае падставы гаварыць пра адносна малую ролю названых спосабаў словаўтварэння ў мастацкіх тэкстах таго часу.

Многія з прыведзеных назоўнікаў маюць словаўтваральныя варыянты ў літаратурнай мове: *бяспуцце* – бездарожжа, *бесхацінец* – бяздомнік, *нялюддзе* – бязлюддзе і інш.

Прычынай узнікнення аказіяналізмаў маглі стаць намінацыйныя мэты (*надзор’е, падклёне, надраспач*), а таксама жаданне стварыць сінонім да існуючага слова (*бяспуцце, бязволь*). Параўнанне наватвора з яго моўным варыянтам прыводзіць да стварэння пэўнага стылістычнага эфекту.

Набыткам літаратурнай мовы сталі 2 словы: *бясстрашша* і *надранне*.

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.